

ULINGANISHI WA MICHAKATO YA KIFONOLOJIA KATIKA KINYAMBO NA KISWAHILI

Benitha France

Chuo Kikuu cha Mtakatifu Agustino, Tanzania

benitharuta@yahoo.com

Ikisiri

Kila lugha ina michakato ya kifonolojia ambayo ni mahususi katika mfumo wa fonolojia ya lugha hiyo; michakato mingine hupatikana katika baadhi tu ya lugha na mingine hupatikana katika lugha nyingi zaidi. Kwa hiyo, makala hii inahusu ulinganishi wa michakato ya kifonolojia katika Kinyambo na Kiswahili. Michakato iliyolinganishwa ni ya konsonanti na irabu kwa kuongozwa na Nadharia ya Fonolojia Leksika (Nadharia ya FL) iliyoanzishwa na Kiparsky (1982) pamoja na Mohanan (1982). Lengo la ulinganishi wa lugha hizi ni kubaini kama kuna mfanano au tofauti ya michakato ya kifonolojia miongoni mwa lugha hizi. Mbinu zilizotumika kukusanya data ni kusoma maandiko mbalimbali ya Kiswahili kuhusu mofonolojia ya neno pamoja na mbinu za hojaji na ushuhudiaji kwa kushiriki ambazo zilitumika kupata matamshi ya maneno kutoka kwa watoa taarifa ili kubaini mpangilio wa mizizi na viambishi katika maneno pamoja na michakato ya kifonolojia inayotokana na mchakato wa ujengaji wa neno katika lugha ya Kinyambo. Matokeo ya utafiti yanaonesha kuwa kuna mfanano mkubwa wa lugha hizi katika utaratibu maalumu wa mpangilio wa viambishi kwenye mzizi wa neno na matokeo yake katika fonolojia. Hii ina maana kuwa kanuni za kifonolojia zinatokea kila baada ya mchakato wa kimofolojia wa ujengaji wa neno ambapo kila umbo la nje la kimofolojia linazungukwa kupitia kanuni za kifonolojia kabla ya kiwango kinachofuata. Kwa hiyo, mpangilio wa viambishi katika maneno ya lugha hizi husababisha kuathiriana kwa vipandesauti jirani na kuibua michakato mbalimbali ya kifonolojia ya vipandesauti hivi. Michakato hii huhusisha kubadilika kwa sifa za kifonetiki za sauti inayohusika. Sifa hizi ni kama vile

mahali pa kutamkia, namna ya kutamka, mfumo wa hewa unaohusika, hali ya glota na hali ya midomo na ulimi wakati wa kutamka kipandesauti.

1.0 Utangulizi

Kinyambo ni miongoni mwa lugha za Kibantu inayozungumzwa na wakazi wa wilaya za Karagwe na Kyerwa mkoani Kagera nchini Tanzania. Lugha hii ina lahaja mbili ambazo ni Kimarungu inayozungumzwa Kyerwa na Kimigongo inayozungumzwa Karagwe. Lahaja hizi zinatofautiana katika baadhi ya maneno na sauti (Bickmore, 1989; Rugemalira, 2005). Kinyambo kiko katika kanda ya ziwa katika kundi la lugha za Magharibi mwa Ziwa Viktoria maarufu kwa jina la Rutara. Kundi hili linajumuisha lugha za Kinyambo E 21, Kihaya E 22, Kizinza E 23, Kikerewe E 24 na Kijita E 25 (Bickmore, 1989; Rugemalira, 2005). Nchimbi (2005) anaeleza kuwa Kiswahili ni miongoni mwa lugha kubwa barani Afrika. Hii ni lugha inayozungumzwa zaidi katika maeneo ya Afrika Mashariki na Kati. Nchini Tanzania, Kiswahili kimepewa hadhi ya juu kimatumizi kama vile kutumika kama lugha ya kufundishia katika ngazi ya awali na shule za msingi, kutumika katika vyombo vya habari na shughuli nyingine za kiserikali. Lugha ya Kiswahili inakadiriwa kuzungumzwa na zaidi ya 95% ya wakazi wake. Makala hii inabainisha michakato ya kifonolojia katika vipandesauti katika leksia za Kinyambo na Kiswahili.

Katika uchunguzi wa kifonolojia kuna mambo kadhaa yanapaswa kuwekwa wazi: yaani, kubainisha vipandesauti vya lugha hiyo; kutumia sifa za kifonetiki kuzifafanua fonimu na alofoni zake na kueleza jinsi fonimu hizo zinavyoweza kuathiriana katika mazingira mbalimbali ya utokeaji wake (Kenstowicz, 1994; Mgullu, 1999). Hii ina maana kwamba mpangilio wa mizizi na viambishi ndani ya neno hufuata utaratibu maalumu wa kimatamshi katika lugha husika. Yaani, kila lugha ina kanuni zinazoonisha ni viambishi gani hutangulia kupachikwa kwenye mzizi wa neno na vipi hufuata na kwa utaratibu gani (Ngunga, 1997; Kihore na wenzake, 2003; Hyman, 2003). Kwa hiyo, kanuni ya kifonolojia inaweza kuathiri tu

mfuatano wa sauti ambazo zinaingia katika kanuni za kimofolojia zinazofanya kazi katika tabaka moja kama kanuni za kifonolojia.

Clements (1991), Ngunga (1997) na Hyman (2003) wanadai kuwa mpangilio wa mizizi na viambishi katika maneno ya lugha za Kibantu huweza kuibua athari za kifonolojia katika vipandesauti jirani. Hii ina maana kwamba inapotokea mofolojia ikasababisha kutokea hali ya mfuatano wa sauti usiokubalika katika lugha fulani, fonolojia huchukua jukumu la kutatua tatizo hili kwa kutumia kanuni mojawapo kati ya kanuni za kifonolojia. Kwa mfano, tangamano la irabu huhusu athari ya irabu moja kwenye irabu nyingine kiasi cha kuzifanya irabu hizo zielekee kufanana kabisa au kufanana kiasi katika sifa zake za kimatamshi (Ngunga, 1997; Mgullu, 1999; Kula, 2002; Kihore na wenzake, 2003; Massamba na wenzake, 2004; Massamba, 2011). Jambo la kuzingatia hapa ni kuwa fonimu fulani zinaweza kuathiriwa kwa namna fulani katika lugha moja lakini fonimu hizohizo zisiathiriane kwa namna hiyo katika lugha nyingine (taz. Kiparsky, 1982; Mohanan, 1982; Rubach, 1984; Katamba, 1989; Kenstowicz, 1994; Ngunga, 1997; Mgullu 1999; Kula, 2002; Katamba na Stonham, 2006; Inkelas, 2011; Massamba, 2011). Jambo hili ndilo lililowasukuma watafiti kutaka kujua hali ikoje katika Kinyambo na Kiswahili. Hivyo basi, makala hii imegawanyika katika sehemu tano ambazo ni utangulizi, nadharia, mbinu za kukusanya data, yaani methodolojia, matokeo na hitimisho.

2.0 Nadharia ya Utafiti

Makala hii imetumia Nadharia ya Fonolojia Leksika (kuanzia sasa Nadharia ya FL) iliyoasisiwa na Kiparsky (1982) pamoja na Mohanan (1982). Wataalamu hawa wanaifafanua Fonolojia Leksika kama nadharia inayoshughulikia mambo makuu matatu katika uwakilishi wa kifonolojia. Kwanza, huchunguza muundo wa ndani wa neno, yaani mpangilio wa mizizi na viambishi katika neno. Pili, huchunguza na kubainisha michakato ya kifonolojia inayotokana na mpangilio wa mizizi na viambishi katika neno. Tatu, huchunguza na kubainisha kanuni za kifonolojia zinazotokana na michakato hiyo katika neno na baada ya neno kuundwa. Kwa hiyo,

kanuni hizi zinabainisha mwingiliano wa fonolojia na mofolojia (Kiparsky 1982; Kenstowicz 1994; Katamba na Stonham, 2006; Massamba, 2011). Hii ina maana kwamba majumuisho ya kimofolojia yanahusisha taarifa za mfumo wa sauti na ufafanuzi wa kifonolojia unahusisha taarifa za mofolojia (Inkelas, 2011).

3.0 Methodolojia

Eneo la utafiti ni katika Wilaya ya Karagwe mkoani Kagera. Mtafiti aliwahasisha wazungumzaji fasaha wa Kinyambo. Data zilikusanywa kutoka kata za Chanika, Nyaishozi, Kituntu na Nyakahanga katika vijiji vya Ruhanya, Nyakayanja, Katembe na Nyakahanga. Maeneo haya yaliteuliwa kama kiwakilishi cha maeneo mengine ya Wilaya ya Karagwe kwa sababu wazungumzaji wote wa Kinyambo wana nafasisawa ya kutoa data iliyo sahihi. Sampuli iliyotumika katika utafiti huu ilikuwa na watoa taarifa wenye umri wa kati ya miaka 50 hadi 80. Uteuzi wa sampuli hiyo umezingatia kigezo cha umri na uwezo wa kuzungumza Kinyambo kwa ufasaha. Kundi hili la watoa taarifa lilitolewa kwa sababu tunaamini hawajaathiriwa kwa kiwango kikubwa na lugha nyingine yoyote nje ya lugha ya Kinyambo. Hata kama athari zipo basi si kwa kiwango kikubwa, tofauti na vijana; hivyo data tuliyopata ilikuwa halisi.

Njia ya maktabani ilitumika ili kupata data za Kiswahili. Data ya maktabani ilipatikana kupitia kusoma maandiko mbalimbali ya Kiswahili kuhusu ujengaji wa neno kutoka kwa wataalamu mbalimbali kama vile Mgullu (1999), Kihore na wenzake (2003), Habwe na Karanja (2004), Massamba na wenzake (2004) pamoja na Massamba (2011). Mbinu zilizotumika kupata data za Kinyambo ni hojaji na ushuhudiaji. Mbinu ya hojaji ilitumika kupata matamshi ya maneno kutoka kwa watoa taarifa ili kubaini mpangilio wa mizizi na viambishi katika maneno pamoja na michakato ya kifonolojia inayotokana na mchakato wa ujengaji wa neno katika lugha ya Kinyambo (Kimigongo). Mbinu ya ushuhudiaji ilitumika kusikiliza mazungumzo ya kawaida nyumbani kwa watoa taarifa ili kupata data ambayo haikupatikana kwa njia ya hojaji. Mbinu hizi zilitumika ili kukidhi lengo kuu la makala hii ambalo ni kuchunguza michakato ya kifonolojia katika lugha hizi na kubaini

kama kuna mfanano au tofauti miongoni mwake. Mbinu ya uchanganuzi mada ilitumika kuchanganua data za utafiti kwa lengo la kupata mfanano au tofauti ya michakato ya kifonolojia katika Kinyambo na Kiswahili. Data hizi zilipangwa kimakundi kwa kuweka data zinazofanana katika kundi moja. Baada ya kuzipanga, mtafiti alizitafsiri, yaani alitoa ufafanuzi wa matokeo kuhusu michakato ya kifonolojia katika Kinyambo na Kiswahili kwa kuzingatia misingi ya Nadharia ya FL.

4.0 Matokeo

Kwa kuwa leksika inajengwa na mofu mbalimbali zinazotokana na vipandesauti, katika kushughulikia ulinganishi wa michakato ya kifonolojia katika Kinyambo na Kiswahili, tumebainisha fonimu za lugha hizi, kisha tukaonesha mfuatano wa vipandesauti hivi unavyotokea katika leksika katika lugha hizi. Matokeo ya utafiti katika kipengele cha 4.1 hadi 4.2.2.5 yametokana na data iliyokusanywa kwa mbinu za hojaji, ushuhudiaji pamoja na data ya maktabani kama ilivyofafanuliwa katika kipengele cha 3.0.

4.1 Fonimu za Kinyambo na Kiswahili

Matokeo ya utafiti yaliyotupatia data kwa mbinu za hojaji na ushuhudiaji kwa kushiriki katika lugha ya Kinyambo yanaonesha kuwa lugha hii ina konsonanti 19 na irabu tano. Konsonanti zinaingia katika makundi sita ya sifa za kifonetiki ambapo kwa sifa za namna ya kutamka ni: vizuiwa /p, b, t, d, k, g/, vikwamizwa /β, f, v, s, z, h/, vizuiwakwamizwa /č, j/, nazali /m, n, ŋ/, viyeyusho /w, j/ na kimadende /r/. Irabu za Kinyambo ni /i, ε, u, ɔ, u/. Kwa upande wa Kiswahili, Massamba na wenzake (2004:31-42) wanadai kuwa kina konsonanti 25 na irabu tano. Konsonanti zinaingia katika makundi saba ya sifa za kifonetiki, ambapo kwa sifa ya namna ya kutamka kuna vizuiwa /p, b, t, d, k, g/, vikwamizwa /f, v, θ, ð, s, z, š, r, h/, vizuiwakwamizwa /č, j/, nazali /m, n, ŋ, ŋ/, viyeyusho /w, j/ kitambaza /l/ na kimadende /r/. Irabu za Kiswahili ni /i, ε, u, ɔ, u/.

4.2 Michakato ya Kifonolojia

Michakato ya kifonolojia ni mabadiliko mbalimbali ambayo hutokea baada ya fonimu kuwekwa pamoja wakati wa kuunda vipashio vikubwa kuliko

fonimu zenyewe. Mabadiliko haya yanayotokana na fonimu kuwekwa pamoja na kuathiriana hutokea katika silabi, au mipaka ya mofu au neno (Mgullu, 1999; Massamba na wenzake, 2004). Katika makala hii tumejadili michakato ya kifonolojia katika vipandesauti kama inavyojadiliwa katika vipengele vinavyofuata, yaani michakato ya kifonolojia katika irabu na michakato ya kifonolojia katika konsonanti.

4.2.1 Michakato ya Kifonolojia katika Irabu

Makala hii inaeleza jinsi michakato ya kifonolojia ya irabu za Kinyambo na Kiswahili inavyotokana na michakato ya ujengaji wa neno. Michakato hii ni pamoja na tangamano la irabu, upandishaji wa irabu, na urefushaji wa irabu unaotokana na muungano wa irabu, udondoshaji, uyeyushaji na urefushaji fidishi.

4.2.1.1 Tangamano la Irabu

Tangamano la irabu ni utaratibu wa irabu kukubali kuandamana katika mazingira fulani. Hii inahusu athari za irabu moja kwenye irabu nyingine kiasi cha kuzifanya irabu hizo zielekee kufanana kabisa au kufanana kiasi katika sifa zake za kimatamshi (Ngunga, 1997; Kula, 2002; Kihore na wenzake, 2003; Hyman, 2003; Habwe na Karanja, 2004; Massamba na wenzie, 2004; Massamba, 2011). Kutokana na data iliyopatikana kwa mbinu za hojaji na ushuhudiaji kwa kushiriki katika lugha ya Kinyambo pamoja na mbinu ya maktabani katika lugha ya Kiswahili matokeo ya utafiti yanaonesha kuwa mpangilio wa viambishi katika maneno ya lugha hizi huibua mchakato huu wa kifonolojia katika mazingira tofautitofauti kutegemea aina za maneno. Tangamano la irabu, katika lugha hizi, linatokea zaidi katika vitenzi. Irabu katika viambishi nyambulishi hubadilika kutegemea irabu zinazojenga mzizi wa kitenzi kama mifano inavyoonesha katika data Na. 1:

(1) Mifano ya Kinyambo			Mifano ya Kiswahili	
Umbondani	Umbonje	Maana	Umbondani	Umbonje
/zan-ir-a/	[zanira]	chezea	/pik-i-a/	[pikia]
[rim-ir-a/	[rimira]	limia	/pak-i-a/	[pakia]
/ču.mb-ir-a/	[ču.mbirā]	pikia	/rud-iš-a/	[rudiša]

/tɛk-ɛr-a/	[tɛkɛra]	pigia	/ɔmb-ɛ-a/	[ɔmbɛa]
/kɔm-ɛr-a/	[kɔmɛra]	fungia	/sɔm-ɛʃ-a/	[sɔmɛʃa]

Mifano katika data namba 1 inaonesha kuwa irabu katika viambishi nyambulishi hubadilika kutegemea irabu zinazojenga mzizi wa kitenzi, yaani huwa [i] ikiwa mzizi wa kitenzi una irabu /i/, /a/ au /u/. Huwa [ɛ] ikiwa mzizi wa kitenzi una irabu /ɔ/ au /ɛ/.

Sababu za kifonetiki za mchakato huu ni kuwa irabu ya kiambishi nyambulishi inakuwa [i] katika mazingira ya kukabiliana na mzizi wenye irabu /i/, /u/ au /a/ kwa sababu ina sifa za kifonetiki zinazofanana na vipandesauti kwa namna moja au nyingine. Yaani, irabu /i/ na /i/ zinafanana katika zifa zote za kifonetiki [+juu +mbele -viringe], irabu /i/ na /a/ zina sifa sawa ya mahali pa kutamkia [+mbele]; pia, /i/ na /u/ zina sifa sawa ya mwinuko wa ulimi [+juu]. Kadhalika, irabu ya viambishi hivi inabadilika na kuwa [ɛ] kwa sababu vipandesauti /ɛ/ na /ɔ/ vina sifa sawa ya mahali pa kutamkia [+kati]. Kwa hiyo, mnyambuliko huu unathibitisha kuwa michakato ya kifonolojia katika viambishi nyambulishi vya lugha hizi inatawaliwa na tangamano la irabu.

4.2.1.2 Uyeyushaji

Hyman (2003) anadai kuwa uyeyushaji ni mchakato wa kifonolojia unaotokea katika mazingira ambapo irabu hupata sifa mpya ya kifonetiki na kuwa kiyeyusho. Iwapo irabu zisizo pacha zinakaa katika mfuatano wa moja kwa moja zinaingia katika mchakato wa uyeyushaji au udondoshaji. Naye Ngunga (1997) anadai kuwa uyeyushaji hutokea iwapo irabu ya juu inafuatiwa na irabu nyingine katika neno. Matokeo ya utafiti kutokana na data iliyopatikana kwa mbinu za hojaji na ushuhudiaji kwa kushiriki katika lugha ya Kinyambo pamoja na mbinu ya maktabani katika lugha ya Kiswahili yanaonesha kuwa katika lugha hizi kuna uyeyushaji. Mchakato huu wa kifonolojia huibua umbo jipya la kifonetiki ndani ya mofu, baina ya mofu na mofu na hata kwenye mipaka baina ya neno na neno. Hata hivyo, michakato ya kifonolojia iliyoadiliwa hapa ni ile inayotokea ndani ya mofu, na baina ya mofu na mofu katika neno. Vipandesauti vya kifonetiki vinavyoibuliwa na michakato hiyo ni [j, w]. Katika utafiti huu tumebainisha

uyeyushaji wa irabu /i/ na /u/ kama mifano inavyooneshwa katika data Na. 2:

(2) Mifano ya Kinyambo			Mifano ya Kiswahili		
Umbondani	Umbonje	Maana	Umbondani	Umbonje	
/ε-mi-εkɔ/	[εmjε:kɔ]	mikanda	/mi-ak-a/	[mjaka]	
/ɔ-mu-sio/	[ɔmsjo]	misu	/vi-ɔmbɔ/	[vjɔmbɔ]	
/ε-mi-ɔŋgɔ/	[εmjɔ:ŋgɔ]	maboga	/vi-etu/	[vjetu]	
/ɔ-βu-ambi/	[ɔβwa:mbi]	msaada	/mu-ema/	[mwema]	
/ɔ-mu-ɔʃɔ/	[ɔmwɔ:ʃɔ]	mvulana	/mu-ana/	[mwana]	
/ɔ-mu-εkɔ/	[ɔmwε:kɔ]	mkanda	/mu-ɔga/	[mwɔga]	
/ɔ-mu-iti/	[ɔmwi:si]	muuaji	/mu-izi/	[mwizi]	

Uchanganuzi wa kifonolojia katika data namba 2 unaonesha michakato ya kifonolojia ya uyeyushaji wa irabu. Irabu /i/ na /u/ zinapofuatana na irabu zenye sifa za kifonetiki zisizofanana nazo ndani ya shina la nomino au katika mipaka ya mofu, uyeyushaji unatokea. Hivyo, irabu /i/ inayeyushwa na kuwa [j] katika mazingira ya kukabiliana na irabu /ε/, /ɔ/, au /a/. Pia, irabu /u/ ama ya kiambishi {mu-} cha ngeli ya nomino inayeyushwa na kuwa [w] katika mazingira ya kukabiliana na irabu /i/, /ε/, /ɔ/, au /a/. Uyeyushaji wa /u/ kuwa [w] unatokea kwenye mpaka wa mofu. Mifano hii inadhihirisha mchakato wa uyeyushaji katika lugha hizi.

Jambo la kuzingatia katika mchakato huu ni kwamba, ingawa lugha zote hizi zinayeyusha irabu /i/ na /u/ katika mazingira ya kukabiliana na irabu zisizofanana nazo, michakato hii inatofautiana kwa kiasi fulani. Tukichunguza muundonje wa michakato hii tunagundua kuwa michakato hii huambatana na urefukaji wa irabu inayofuata isipokuwa kama unatokea katika silabi ya mwisho kasoro moja ambayo ni irabu katika lugha ya Kinyambo kama katika maneno /ε-mi-εkɔ/ → [εmjε:kɔ] ‘mikanda’, /ɔ-βu-ambi/ → [ɔβwa:mbi] ‘msaada’, /ɔ-mu-isi/ → [ɔmwi:si] ‘muuaji’, /ɔ-mu-sio/ → [ɔmsjo] ‘kisu’. Hali hii haitokei katika lugha ya Kiswahili.

4.2.1.3 Udondoshaji wa Irabu

Udondoshaji ni hali ya kuachwa kwa kipandesauti fulani katika matamshi wakati mofu mbili zinapokabiliana (Habwe na Karanja, 2004; Massamba na wenzake, 2004). Matokeo ya utafiti yanaonesha kuwa kuna udondoshaji wa irabu unaotokana na ama mfuatano wa irabu zenye sifa za kifonetiki zisizofanana mwanzoni au ndani ya neno au mfuatano wa kiambishi {-mu-} cha ngeli ya nomino na shina la nomino linaloanza na konsonanti halisi katika lugha za Kiswahili. Kadhalika, data iliyopatikana kwa mbinu za hojaji na ushuhudaji kwa kushiriki katika lugha ya Kinyambo inaonesha mchakato wa udondoshaji wa irabu katika lugha hii. Mchakato huu ni wa kifonolojia ambao hutokea baina ya mofu na mofu ambapo inafanana katika baadhi ya mazingira katika lugha za Kiswahili na Kinyambo. Michakato ya kifonolojia iliyojadiliwa katika makala hii ni ile inayotokea ndani ya mofu na baina ya mofu na mofu ndani ya neno ambapo tumebainisha udondoshaji wa /i/, /ɛ/, /a/, na /u/ katika nomino na vitenzi kama mifano inavyoonesha katika data Na. 3:

(3) Mifano ya Kinyambo			Mifano ya Kiswahili	
Umbondani	Umbonje	Maana	Umbondani	Umbonje
/a-ka-ɔgɔs-a/	[akɔ:gɔsa]	alisokota	/wa-akɛ/	[wakɛ]
/ni-a-čúmb-a/	[načúmba]	anapika	/zi-etu/	[zɛtu]
/ɛ-i-rihɔ/	[irihɔ]	kiu	/li-etu/	[lɛtu]
/ɛ-i-rira/	[irira]	chozi	/wa-embamba/	[wembamba]
/ni-ɔ-hɔja/	[nɔ:hɔja]	unaimba	/mu-huni/	[mhuni]
/ɔ-mu-rirɔ/	[ɔmrirɔ]	moto	/mu-gɔŋʃwa/	[mgɔŋʃwa]
/ɔ-mu-seija/	[ɔmseija]	mwanaume	/mu-tu/	[mtu]

Mifano katika data namba 3 inadhihirika katika namna kuu tatu kutegemea sifa bainifu za irabu. Kwanza, katika mazingira ambapo irabu ya juu nyuma inafuatana na konsonanti halisi, irabu ya juu hudondoshwa na kuwa [ɔ]. Hivyo, irabu /u/ ya kiambishi {-mu-} cha ngeli ya kwanza hujitokeza kama [ɔ] iwapo inakabiliana na konsonanti halisi katika mpaka wa mofu. Pili, katika mazingira ambapo baadhi ya irabu zenye sifa tofauti za kifonetiki zinafuatana ndani ya neno, irabu ya kwanza katika mfuatano huu

hudondoshwa na kuwa [\emptyset]. Hapa ni dhahiri kuwa kuna mchakato wa kifonolojia wa udondoshaji wa irabu katika lugha hizi.

4.2.1.4 Urefushaji wa Irabu

Irabu ndefu inaweza kutokana na irabu inayofuata, nazali jirani, au kiyeyusho kinachofuatana na irabu (Clements, 1991; Ngunga, 1997; Hyman, 2003). Hii ni michakato ya kifonolojia ambayo wakati mwingine inaweza kuchochewa na mpangilio wa mizizi/mashina na viambishi katika neno. Matokeo ya utafiti yaliyotupatia data kwa mbinu za hojaji na ushuhudaji kwa kushiriki katika lugha ya Kinyambo pamoja na mbinu ya maktabani katika lugha ya Kiswahili yanaonesha kuwa kuna mnyambuliko wa irabu ndefu katika Kinyambo na Kiswahili unaotokana na muungano wa irabu, udondoshaji na uyeyushaji kama mifano inavyoonesha katika data Na. 4:

(4) Mifano ya Kinyambo			Mifano ya Kiswahili	
Umbondani	Umbonje	Maana	Umbondani	Umbonje
/ε-ri-inɔ/	[εri:nɔ]	jino	/mu-undɔ/	[muundɔ]
/ε-βi-ita/	[εβi:ta]	vita	/mu-umba/	[muumba]
/ɔ-mu-enda/	[ɔmwε:nda]	nguo	/mu-umini/	[muumini]
/ε-či-arɔ/	[εčá:rɔ]	kijiji	/mu-uguzi/	[muuguzi]
/a-ka-ɔgɔsa/	[akɔ:gɔsa]	alisokota	/mi-iba/	[miiba]
/ɔ-mu-umε/	[ɔmu:mε]	kipofu	/mi-igɔ/	[miigɔ]

Mifano katika data namba 4 inaonesha kuwa irabu zinazofanana zikifuatana ndani ya leksika husababisha muungano wa irabu. Muungano huu hutokea ama katika mipaka ya mofu au silabi ambao unaibua irabu ndefu. Izingatiwe kuwa mchakato huu unatofautiana kwa kiasi fulani baina ya Kinyambo na Kiswahili. Hii ina maana kwamba wakati Kinyambo kinaweza kurefusha irabu zake zote, Kiswahili kinarefusha irabu /u/ na /i/ peke yake. Kadhalika, urefushaji wa irabu katika Kinyambo unaambatana na mabadiliko ya toni na kuwa toni ya juu katika baadhi ya maneno. Izingatiwe pia kuwa wakati urefushaji wa irabu katika Kinyambo hutokana na michakato anuwai kama vile muungano wa irabu zenye sifa za kifonetiki zinazofanana, ufidiaji wa urefu unaotawaliwa na uyeyushaji, udondoshaji wa irabu kama katika

maneno /ɔ-βu-ambi/ → [ɔβwa:mbi] ‘msaada’, /a-ka-ɔgɔsa/ → [akɔ:gɔsa] ‘alisokota’ na nazali jirani pamoja na uchopekaji; mchakato huu katika Kiswahili unatokana na muungano wa irabu tu.

4.2.1.5 Upandishaji na Mvutano wa Irabu

Clements (1991) anafasili upandishaji wa irabu kuwa ni mchakato wa kifonolojia ambapo sifa ya kifonetiki ya mwinuko wa ulimi katika utamkaji wa irabu hubadilika kutoka mwinuko wa chini hadi kati au kutoka kati hadi juu. Mchakato huu hutokea katika mazingira ambapo irabu ya [+chini] na irabu ya [+juu] zinafuatana ndani ya neno na kufanya mabadiliko ya kipandesauti /a/ kwa kuinua ulimi kutoka chini hadi kati wakati wa kukitamka. Mchakato huu husababisha kupandishwa kwa irabu /a/ na kuifanya iwe [+kati]. Hivyo, irabu hizi hutamkiwa mahali jirani. Data iliyopatikana kwa mbinu za hojaji na ushuhudiaji kwa kushiriki inaonesha kuwa katika lugha ya Kinyambo kuna upandishaji wa irabu ambao hutokea katika mazingira ambapo kuna mfuatano wa irabu ya chini na ya juu mbele. Mkabiliano wa namna hii unapotokea katika mipaka ya silabi au mofu, kanuni ya kifonolojia huingilia kati na kufanya mabadiliko kwa kupandisha irabu ya chini. Kwa upande mwingine, katika Kiswahili irabu huweza kuvutana katika mazingira ambapo irabu ya juu hukabiliana na irabu ya chini. Matokeo yake ni kuwa irabu itakayotokea haitakuwa ya chini wala ya juu bali itakuwa ya kati. Mchakato hii ya kupandishwa kwa irabu na kuvutana kwa irabu inaibua irabu [ɛ] kama mfano inavyoonesha katika data Na. 5:

(5) Mifano ya Kinyambo			Mifano ya Kiswahili	
Umbondani	Umbonje	Maana	Umbondani	Umbonje
/a-ma-inɔ/	[ameinɔ]	meno	/ma-inɔ/	[menɔ]
/a-ma-isɔ/	[ameisɔ]	macho	/wa-ingi/	[wengi]
/βu-a-ča-ire/	[βwakεire]	kumeishapambazuka	/wa-izi/	[wezi]
/a-ka-isekɔgɔte/	[akeisekɔgɔte]	kobe	/ma-ingine/	[wengine]
/ε-mbaiz-i/	[embeizi]	shoka	/pa-ingine/	[pengine]

Mifano katika data namba 5 inaonesha kuwa kuna mchakato wa kifonolojia katika irabu ya mzizi au kiambishi kinachoongezwa kwenye mzizi au shina la neno. Matokeo ya mchakato huu wa kifonolojia ni upandishaji wa irabu /a/ na kuwa [ɛ] katika Kinyambo au mvutano wa irabu /a/ na /i/ na kuwa [ɛ] katika Kiswahili. Yaani, upandishaji wa kipandesauti /a/ katika Kinyambo unatokea kwenye mipaka ya silabi au mofu au ndani ya mofu ambapo /a/ inapandishwa na kuwa [ɛ] katika mazingira ya kukabilia na /i/. Kwa upande mwingine, mvutano wa irabu katika Kiswahili hutokea katika mipaka ya mofu au silabi ambapo ile ya juu /i/ inavutwa chini kidogo na ile cha chini /a/ inavutwa juu kidogo. Kwa hiyo, irabu inayotokea ni ya kati.

Kwa ujumla, katika kujadili michakato ya kifonolojia ya irabu za Kiswahili na Kinyambo tumeeleza jinsi mpangilio wa mizizi na viambishi ndani ya neno unavyoathiri irabu kutokana na michakato ya ujengaji wa neno. Michakato hii ni pamoja na tangamano la irabu, upandishaji wa irabu au mvutano wa irabu, na urefushaji wa irabu. Kipengele kinachofuata kinajadili michakato ya kifonolojia katika konsonanti za Kinyambo na Kiswahili.

4.2.2 Michakato ya Kifonolojia katika Konsonanti

Matokeo ya utafiti yanaonesha kuwa konsonanti huweza kuathiri au kuathiriwa kutokana na mpangilio wa viambishi katika neno. Kwa hiyo, athari hizi huibua michakato ya kifonolojia katika vipandesauti hivi. Michakato ya kifonolojia husababisha kubadilika kwa sifa za kifonetiki za vipandesauti. Makala hii inaeleza na kulinganisha michakato ya kifonolojia katika konsonanti za Kinyambo na Kiswahili ambayo inatokana na michakato ya ujengaji wa neno. Michakato hii ni pamoja na usilimisho wa nazali, unazalishaji, kudhoofika, kuimarika, na ukaakaishaji, kama inavyojadiliwa hapa chini.

4.2.2.1 Usilimisho wa Nazali

Mgullu (1999) na Massamba (2011) wanadai kuwa usilimisho wa nazali ni mchakato wa usilimishaji unaohusu konsonanti ambayo ni nazali kutamkiwa mahali pamoja na konsonanti inayoifuatia. Usilimisho huu hutegemea mahali ambapo konsonanti inayoifuata fonimu jumuishi

hutamkiwa. Hii ina maana kuwa katika michakato ya kifonolojia ya kiusilimisho kitamkwa kimoja hufanywa kifanane na kitamkwa kilicho jirani yake. Kipandesauti kimoja hupata baadhi ya sifa za kifonetiki za kipandesauti chenye kilicho jirani. Matokeo ya utafiti yaliyotupatia data kwa mbinu za hojaji na ushuhudiaji kwa kushiriki katika lugha ya Kinyambo pamoja na mbinu ya maktabani katika lugha ya Kiswahili yanaonesha kuwa lugha hizi kama zilivyo lugha nyingine za Kibantu zina usilimisho wa nazali ambapo nazali jumuishi (N) hujidhihirisha kwa namna tano tofauti katika matamshi mbalimbali ya nazali kutegemea usilimisho ambao fonimu hii huupata. Inapotokea nazali ikakabiliana na konsonanti halisi au kiyeyusho katika silabi moja, nazali hubadilika na kukubaliana mahali pa kutamkia konsonanti halisi au kiyeyusho. Mchakato huu hutokea pale tu ikiwa konsonanti inayofuata inatamkiwa mahali tofauti na nazali inayohusika. Midhihiriko tofautitofauti ya nazali jumuishi katika lugha hizi inabainishwa katika data Na. 6:

(6) Mifano ya Kinyambo			Mifano ya Kiswahili	
Umbondani	Umbonje	Maana	Umbondani	Umbonje
/ε-Ndahi/	[endahi]	kwale	/Ndizi/	[ndizi]
/ε-Ntε/	[entε]	ngómbe	/Nta/	[nta]
/ε-Nbεhɔ/	[embεhɔ]	baridi	/Nbuzi/	[mbuzi]
/ε-Npunu/	[empunu]	nguruwe	/NpaNgɔ/	[mpangɔ]
/ε-Ngɔ/	[ɛngɔ]	chui	/Nguzo/	[nguzɔ]
/ε-Nfuka/	[ɛmfuka]	jembe	/Nfenesi/	[mfenesi]
/εNjɔNji/	[ɛnjɔni]	ndege	/Njani/	[jani]

Uchanganuzi wa kifonolojia katika data namba 6 unaonesha mabadiliko ya sifa ya mahali pa kutamkia nazali kutokana na konsonanti halisi au kiyeyusho. Nazali jumuishi *N* inadhihirika kama [n] inapotokea kabla ya vipandesauti /s/, /z/, /t/ na /d/. Sababu ya udhihirikaji wa [n] kabla ya vipandesauti hivi ni kuwa /s/, /z/, /t/ na /d/ ni konsonanti halisi zinazotamkiwa mahali pamoja na nazali /n/, yaani katika ufizi. Hivyo, /n/ inakubali kukabiliana nazo ndani ya neno. Nazali jumuishi *N* inadhihirika kama [m] inapotokea kabla ya vipandesauti /b/ na /p/. Sababu ya

udhihirikaji wa $[m]$ kabla ya vipandesauti hivi ni kuwa $/b/$ na $/p/$ ni konsonanti halisi zinazotamkiwa mahali pamoja na nazali $/m/$, yaani katika midomo. Hivyo, $/m/$ inakubali kukabiliana nazo ndani ya neno.

Nazali jumuishi N inadhihirika kama $[ŋ]$ inapotokea kabla ya vipandesauti $/k/$ na $/g/$. Sababu ya udhihirikaji wa $[ŋ]$ kabla ya vipandesauti hivi ni kuwa $/k/$ na $/g/$ ni konsonanti halisi zinazotamkiwa mahali pamoja na nazali $/ŋ/$, yaani katika kaakaa laini. Hivyo, $/ŋ/$ inakubali kukabiliana nazo ndani ya neno. Nazali jumuishi N inadhihirika kama $[ŋ]$ inapotokea kabla ya vipandesauti $/f/$ na $/v/$. Sababu ya udhihirikaji wa $[ŋ]$ kabla ya vipandesauti hivi ni kuwa $/f/$ na $/v/$ ni konsonanti halisi zinazotamkiwa mahali pamoja na nazali $/ŋ/$, yaani katika midomo na meno. Hivyo, $/ŋ/$ inakubali kukabiliana nazo ndani ya neno. Nazali jumuishi N inadhihirika kama $[n]$ inapotokea kabla ya kipandesauti $/j/$. Sababu ya udhihirikaji wa $[n]$ kabla ya kipandesauti hiki ni kuwa $/j/$ ni kiyeyusho kinachotamkiwa mahali pamoja na nazali $/n/$, yaani katika kaakaa gumu. Hivyo, $/n/$ inakubali kukabiliana nayo ndani ya neno.

Jambo la kuzingatia hapa ni kwamba, tofauti na Kiswahili, usilimisho wa nazali katika Kinyambo hautegemei kusilimishwa na mahali pa kutamkia konsonanti halisi au kiyeyusho kinachokabiliana nayo tu bali pia hutegemea irabu jirani. Hii ina maana kwamba, N hudhihirika kama $[n]$ katika mazingira ya kutangulia irabu. Mchakato huu hutokea katika kiambishi $\{-n-\}$ cha nafsi ya kwanza umoja kinapofuatwa na mzizi wa kitenzi unaoanza na irabu kama katika maneno $/ni-n-iruk-a/ \rightarrow [nɪnɪruka]$ ‘ninakimbia’, $/ni-n-as-a/ \rightarrow [nɪnasa]$ ‘ninapasua’, $/ni-n-ɔmbek-a/ \rightarrow [nɪnɔmbeka]$ ‘ninajenga’. Mifano hii inaonesha kuwa kipandesauti cha kwanza katika mzizi wa kitenzi cha Kinyambo kinachoanza na irabu na kuishia na konsonanti kinasababisha michakato ya kifonolojia katika nazali inayoongezwa kabla ya kipandesauti hiki. Yaani, kipandesauti $/n/$ ambacho ni kiambishi cha nafsi ya kwanza umoja kikifuatana na irabu ya mwanzoni mwa mzizi wa kitenzi kinabadilika na kuwa $[n]$.

4.2.2.2 Unazalishaji

Massamba (2011) anadai kuwa unazalishaji ni mchakato wa irabu kupata baadhi ya sifa za nazali kutokana na kukabiliana na konsonanti ambayo ni nazali. Matokeo ya utafiti yanaonesha kuwa tabia za kifonolojia za vipandesauti kwa kiasi kikubwa zinatokana na sifa bainifu za kifonetiki ambazo zimetokana nazo. Kwa mfano, irabu katika Kinyambo na Kiswahili inasilimisha unazali kutoka konsonanti inayoifuata kama konsonanti hiyo ni nazali. Mtaonyo wa unazali hadi kwenye irabu inayokabiliana nayo unatokana na kushushwa kwa kidakatonge wakati utamkaji wa irabu ukiendelea ili kuruhusu hewa ipitie puani wakati wa kutamka nazali. Data ilipatikana kwa mbinu za hojaji na ushuhudiaji kwa kushiriki katika lugha ya Kinyambo pamoja na mbinu ya maktabani katika lugha ya Kiswahili kama mifano inavyoonesha katika data Na. 7:

(7) Mifano ya Kinyambo			Mifano ya Kiswahili	
Umbondani	Umbonje	Maana	Umbondani	Umbonje
/ɔ-mu-rinzi/	[ɔmrĩzi]	mlinzi	/nuru/	[nĩru]
/ɔ-mu-ntu/	[ɔmũntu]	mtu	/muwa/	[mũwa]
/ɔ-mu-ɔŋɔ/	[ɔmwõŋɔ]	boga	/nɔndɔ/	[nõndɔ]
/ɔ-ru-gɛndɔ/	[ɔrugɛndɔ]	safari	/nɛmbɔ/	[nẽmbɔ]
/ɛ-náma/	[ɛnã:ma]	njama	/mama/	[mãmã]
/raŋga/	[rãŋga]	tangaza	/Npaŋɔ/	[mpãŋɔ]

Mifano katika data namba 7 inaonesha kuwa sifa bainifu zinatuwezesha kubaini muundo wa ndani wa kipandesauti. Hii ina maana kuwa tukichunguza neno [rãŋga] katika Kinyambo na [mpãŋɔ] katika Kiswahili tunaona kuwa sifa bainifu zinaweza kuathiriana ndani ya neno. Wakati [r] na [p] ni konsonanti halisi na [ŋ] ni nazali, [ã] inayotokea katikati ya vipandesauti hivi inaanza kama sauti ya kutamkwa mkondo hewa ukipita kinywani lakini inapata unazali inapofuatwa na nazali. Sifa bainifu ya unazali na isiyo nazali zinatokea katika mfuatano katika kipandesauti kimoja. Pia, tukichunguza neno [ɛnã:ma] katika Kinyambo na [nẽmbɔ] katika Kiswahili tunaona kuwa sifa bainifu zinaweza kupangwa moja baada ya nyingine ndani ya kipandesauti kimoja. Wakati [n] ni nazali na [m] ni nazali, [ã] ndefu au [ɛ] inayotokea katikati ya vipandesauti hivi inapata unazali inapofuata nazali na inapofuatwa na nazali. Sifa bainifu ya unazali

wa /n/ na /m/ zinatokea katika mfuatano katika kipandesauti [a:] na kipandesauti [ɛ].

4.2.2.3 Kudhoofika kwa Konsonanti

Mgullu (1999) anadai kuwa kudhoofika kwa sauti hutokea pale ambapo hali ya kipandesauti fulani hubadilika kutoka kipandesauti ambacho hutamkwa kwa kutumia nguvu zaidi na kuwa sauti ambayo hutamkwa kwa kutumia nguvu kidogo za msuli katika ala za matamshi na msukumo kidogo wa mkondohewa. Matokeo ya utafiti kutokana na data iliyopatikana kwa mbinu za hojaji na ushuhudiaji kwa kushiriki katika lugha ya Kinyambo pamoja na mbinu ya maktabani katika lugha ya Kiswahili yanaonesha kuwa kudhoofika kwa konsonanti hutokea katika lugha hizi. Yaani, wakati udhoofikaji katika Kinyambo huhusisha kubadilika kwa konsonanti za vizuiwa kuwa vikwamizwa, vizuiwa kuwa vizuiwakwamizwa, na kizuiwakwamizwa kuwa kikwamizwa; udhoofikaji katika Kiswahili huhusisha kubadilika kwa konsonanti za vizuiwa kuwa vikwamizwa, kama mifano inavyoonesha katika data Na. 8:

(8) Mifano ya Kinyambo

Umbondani

/furuk-is-a/

/-βumbuig-is-a/

/ɔ-mu-gend-i/

/tu-a-ij-ire/

/ɔmu-it-i

Umbonje

[furuča]

[βumbwiŋa]

[ɔmgenzi]

[tweizire]

[ɔmwisi]

Maana

hamisha

hangaisha

msafiri

tumeishakuja

muuaji

Mifano ya Kiswahili

Umbondani

/mu-pik-i/

/mu-ŋeng-i/

/mu-pend-i/

/mu-ib-i/

/mu-fuat-i/

Umbonje

[mpishi]

[mjenzi]

[mpenzi]

[mwizi]

[mfuasi]

Mifano katika data namba 8 inaonesha kuwa udhoofikaji wa vipandesauti katika Kinyambo na Kiswahili. Kwanza, katika mazingira ambapo kizuiwa cha kaakaalaini kinafuatana na irabu katika mpaka wa mofu, kipandesauti hiki hubadilika na kuwa kizuiwakwamizwa katika Kinyambo. Yaani, kipandesauti /k/ kikifuatwa na irabu /i/ ya kiambishi cha utendeshi katika mpaka wa mofu kinabadilika na kuwa [č] ambayo ni kizuiwakwamizwa; kipandesauti /g/ kikifuatwa na irabu /i/ ya kiambishi cha utendeshi katika mpaka wa mofu kinabadilika na kuwa [j] ambayo ni kizuiwakwamizwa. Izingatiwe kwamba mchakato huu hudondosha kiambishi {-is-} baada ya mabadiliko ya /k/ kuwa [č] au /g/ kuwa [j].

Pili, katika mazingira ambapo kipandesauti ambacho ni kizuiwa cha ufizi kinafuatana na irabu ya juu mbele, kipandesauti hiki hudhoofishwa na kuwa kikwamizwa cha ufizi katika Kinyambo na Kiswahili. Yaani, kipandesauti /d/ kikifuatwa na irabu ya juu mbele katika mpaka wa mofu kinabadilika na kuwa [z] ambayo ni kikwamizwa kama katika maneno /ɔ-mu-gend-i/ → [ɔmgenzi] ‘msafiri’ katika Kinyambo na /mu-pend-i/ → [mpenzi] katika Kiswahili. Kipandesauti /t/ kikifuatiwa na irabu ya juu mbele katika mpaka wa mofu kinabadilika na kuwa [s] ambayo ni kikwamizwa kama katika maneno /ɔ-mu-it-i/ → [ɔmwi:si] ‘muuaji’ katika Kinyambo na /mu-fuat-i/ → [mfuasi] katika Kiswahili. Pia, Kiswahili kinahusisha kubadilika kwa kizuiwa /k/ kuwa kikwamizwa [š] kama katika neno /mu-pik-i/ → [mpiši] pamoja na kubadilika kwa vizuiwa /g/ na /b/ kuwa kikwamizwa [z] vikifuatwa na irabu ya juu mbele katika mpaka wa mofu kama katika maneno /mu-ŷeng-i/ → [mŷenzi], na /mu-ib-i/ → [mwizi].

Tatu, katika mazingira ambapo kipandesauti ambacho ni kizuiwakwamizwa kinafuatana na irabu ya juu mbele, kipandesauti hiki hudhoofishwa na kuwa kikwamizwa cha ufizi katika Kinyambo. Yaani, kipandesauti /j/ kikifuatwa na irabu ya juu mbele katika mpaka wa mofu kinabadilika na kuwa [z] ambayo ni kikwamizwa kama katika neno /tu-a-ij-ire/ → [tweizire] ‘tumeshakuja’. Hapa ni dhahiri kuwa katika Kinyambo na Kiswahili kuna mchakato wa udhoofishaji wa vipandesauti vyake kutegemea sifa bainifu ya kipandesauti kinachokabiliana navyo.

4.2.2.4 Kuimarika kwa Konsonanti

Uimarikaji wa konsonanti hutokea pale ambapo alofoni za sauti fulani hutamkwa kwa nguvu nyingi na alasauti kuliko wakati wa kutoa sauti yenyewe (Katamba, 1989). Matokeo ya utafiti yanaonesha kuwa Kinyambo na Kiswahili ni lugha zinazopata mchakato wa kuimarika kwa konsonanti. Matokeo ya utafiti kutokana na data iliyopatikana kwa mbinu za hojaji na ushuhudiaji kwa kushiriki katika lugha ya Kinyambo yanaonesha kuwa wakati mchakato huu katika lugha hii unahusisha kubadilika kwa konsonanti za kizuiwakwamizwa kuwa kizuiwa, vikwamizwa kuwa vizuiwa, kimadende kuwa kizuiwa, pia kimadende kuwa kikwamizwa; data ya maktabani inaonesha kuwa Kiswahili kinahusisha kubadilika kwa

kitambaza kuwa kizuiwa ghuna cha ufizi kama mifano inavyoonesha katika data Na. 9:

(9) Mifano ya Kinyambo			Mifano ya Kiswahili	
Umbondani	Umbonje	Maana	Umbondani	Umbonje
/ku-ič-iz-a/	[kwikiza]	kupumzikia	/n-limi/	[ndimi]
/ɔ-mu-βaag-i/	[ɔmbaagi]	mchinjaji	/n-lɔanɔ/	[ndɔanɔ]
/ε-m-hɔja/	[empɔja]	nyimbo		
/ε-n-rɔɔt-ɔ/	[endɔ:tɔ]	ndoto		
/ε-n-ragaan-ɔ/	[endaga:nɔ]	ahadi		

Mchakato wa kuimarika kwa konsonanti katika Kinyambo unadhihirika katika namna kuu tatu kutegemea sifa bainifu za kipandesauti kinachofuatana na kipandesauti kinachoimarishwa. Kwanza, katika mazingira ambapo kizuiwakwamizwa kisoghuna cha kaakaagumu kinafuatana na irabu ya mbele juu na kubadilika kuwa kizuiwa kisoghuna cha kaakaalaini. Yaani, /č/ kikifuatana na /i/ kinabadilika na kuwa [k] kama katika neno /ku-ič-iz-a/ → [kwikiza] ‘kupumzikia’. Pili, katika mazingira ya kikwamizwa kufuatana na nazali ambapo kinasilimishwa na kuwa sawa na kipandesauti kinachokabiliana nacho katika sifa ya mahali pa kutamkia na sifa ya ughunaji. Yaani, kikwamizwa /β/ cha midomo na kikwamizwa /h/ vikifuata baada ya nazali ya midomo hubadilika na kuwa vizuiwa [b] na [p] vya midomo kama katika maneno /ɔ-mu-βaag-i/ → [ɔmbaagi] ‘mchinjaji’ na /ε-m-hɔja/ → [empɔja] ‘nyimbo’. Tatu, katika mazingira ambapo kimadende kinafuata nazali ya ufizi, kipandesauti hiki husilimishwa na kuwa sawa na kipandesauti kinachokabiliana nacho katika sifa ya mahali pa kutamkia. Yaani, kimadende kikifuata baada ya nazali ya ufizi kinabadilika na kuwa [d] ambayo ni kizuiwa ghuna cha ufizi kama katika neno /ε-n-ragaan-ɔ/ → [endaga:nɔ] ‘ahadi’.

Kwa upande mwingine, mchakato wa kuimarika kwa konsonanti katika Kiswahili unatokea katika mazingira ambapo kitambaza kinakabiliana na nazali ya ufizi ambayo ni kiambishi cha wingi. Yaani, kipandesauti /l/ kinabadilika na kuwa [d] katika mazingira ya kutokea baada ya kipandesauti /n/ katika neno /n-limi/ → [ndimi]. Hapa ni dhahiri kuwa Kinyambo na

Kiswahili huimarisha vipandesauti vyake ama kwa kuvisilimisha kutegemea sifa bainifu ya mahali pa kutamkia kipandesauti kinachokabiliiana navyo, au husilimishwa kutegemea sifa ya ughunaji au namna ya kutamka fonimu inayofuatana nayo.

4.2.2.5 Ukaakaishaji wa Konsonanti

Ngunga (1997), Habwe na Karanja (2004) na Massamba (2011) wanadai kuwa ukaakaishaji wa konsonanti hutokea wakati ambapo vipandesauti ambavyo si vya kaaka gumu hubadilika na kuwa vya kaakaagumu. Katika Kinyambo na Kiswahili vipandesauti vya kaakaagumu ni vitatu, yaani nazali /j/, na vizuiwakwamizwa /j/, /č/. Kutokana na data iliyopatikana kwa mbinu za hojaji na ushuhudiaji kwa kushiriki katika lugha ya Kinyambo pamoja na mbinu ya maktabani katika lugha ya Kiswahili, matokeo ya utafiti yanaonesha kuwa wazungumzaji wa lugha hizi hubadilisha kipandesauti /k/ na kuwa [č] kila kinapotokea kama sehemu ya kiambishi cha ngeli ya nomino. Kwa hiyo, ukaakaishaji katika lugha hizi hutokea wakati ambapo vipandesauti visivyo vizuiwakwamizwa hubadilika na kuwa vizuiwakwamizwa kama mifano inavyoonesha katika data Na. 10:

(10) Mifano ya Kinyambo			Mifano ya Kiswahili	
Umbondani	Umbonje	Maana	Umbondani	Umbonje
/ku-a-ka/	[kwača]	kuwasha moto; chombo cha moto?	/ki-eupe/	[čeupe]
/ku-ambuk-a/	[kwambuča]	kuvusha	/a-li-ki-ɔ-ki-leta/	[aličəkileta]
/ɔ-ku-ɔg-a/	[ɔkwɔja]	kuosha		
/-βumbwig-a/	[βumbwija]	hangaisha		

Uchanganuzi wa kifonolojia katika data namba 10 unaonesha kuwa ukaakaishaji katika vitenzi vya Kinyambo hutokea katika mipaka ya mofu kutegemea unyambulishi unaorejelewa au nafsi ya mtenda. Kuna ukaakaishaji unaotokea katika mipaka ya mzizi wa kitenzi na mwingine hutokea kabla ya mzizi wa kitenzi. Ukaakaishaji unaotokea katika mipaka ya vitenzi huhusisha kipandesauti /k/ ambacho hubadilika na kuwa [č]. Yaani, kizuiwa /k/ ambacho hutamkwa kwenye kaakaalaini kinabadilika na kuwa kizuiwakwamizwa [č] ambacho hutamkwa kwenye kaakaagumu.

Mabadiliko ya kipandesauti /k/ kuwa [č] yanatokea katika mizizi ya vitenzi inayoishia na kipandesauti /k/ vinapoingizwa katika utendeshi. Kwa mfano, kutokana na kitenzi *ambuka* ‘vuka’ tungetarajia kitenzijina kinachorejelea utendeshi kingekuwa **okwambukisa* kutokana na mofu {*o-ku-ambuk-is-a*}, ambapo {*o-*} ni kiambishi awali kitangulizi, {*ku-*} ni kinominishi, {*-ambuk-*} ni mzizi, {*-is-*} ni kiambishi cha kauli ya kutendesha na {*-a*} ni kiambishi tamati. Hata hivyo, tunapata neno [čkwambuča] ‘kuvusha’.

Kadhalika, kizuiwa /g/ ambacho hutamkwa kwenye kaakaalaini kinabadilika na kuwa kizuiwakwamizwa [j] ambacho hutamkwa kwenye kaakaagumu. Mabadiliko ya kipandesauti /g/ kuwa [j] yanatokea katika mizizi ya vitenzi inayoishia na kipandesauti /g/ vinapoingizwa katika utendeshi. Kwa mfano, kutokana na kitenzi *bhunga* ‘zurula’ tungetarajia kitenzijina kinachorejelea utendeshi kingekuwa **okuɓungisa* kutokana na mofu {*o-ku-bhung-is-a*}, ambapo {*o-*} ni kiambishi awali kitangulizi, {*ku-*} ni kinominishi, {*-bhung-*} ni mzizi, {*-is-*} ni kiambishi cha kutendesha na {*-a*} ni kiambishi tamati. Hata hivyo, tunapata neno [čkuɓunja] ‘zurulisha mtu; tembeza kitu ili kinunuliwe’.

Kwa upande mwingine, ukaakaishaji katika vivumishi na vitenzi vya Kiswahili hutokea katika mipaka ya mofu kutegemea kipandesauti jirani. Yaani, kizuiwa /k/ ambacho hutamkwa kwenye kaaka laini kinabadilika na kuwa kizuiwakwamizwa [č] ambacho hutamkwa kwenye kaaka gumu katika mazingira ya kiambishi {*-ki-*} cha ngeli ya nomino kukabiliana na irabu isiyofanana na /i/ kama katika neno /*ki-εupe*/ → [č*εupe*]. Hapa ni dhahiri kuwa Kinyambo na Kiswahili hukaakaisha vipandesauti vyake ama kwa kuvisilimisha kutegemea sifa bainifu ya mahali pa kutamkia kipandesauti kinachokabiliana navyo, au husilimishwa kutegemea sifa ya ughunaji au namna ya kutamka fonimu inayofuatana nayo.

5.0 Hitimisho

Katika makala hii tumejadili michakato ya kifonolojia katika Kinyambo na Kiswahili kwa kuzingatia Nadharia ya Fonolojia Leksika. Matokeo ya utafiti yanaonesha kuwa mpangilio wa viambishi katika maneno ya lugha

hufuata utaratibu maalumu wa utamkaji, hali ambayo husababisha kuathiriana kwa vipandesauti jirani, hivyo kuibua michakato mbalimbali ya kifonolojia ya vipandesauti vinavyojenga neno. Michakato hii huhusisha kubadilika kwa sifa za kifonetiki za sauti inayohusika. Sifa hizi ni kama vile mahali pa kutamkia, namna ya kutamka, mfumo wa hewa unaohusika, hali ya glota na hali ya midomo na ulimi wakati wa kutamka irabu. Kwa hiyo, michakato hii ni pamoja na tangamano la irabu, upandishaji au mvutano wa irabu, urefushaji wa irabu, udondoshaji, uyeyushaji, usilimisho wa nazali, uchopekaji, kudhoofika kwa konsonanti, kuimarika kwa konsonanti, na ukaakaishaji wa konsonanti. Aidha, matokeo ya utafiti yanaonesha kuwa kuna mfanano mkubwa wa michakato ya kifonolojia katika lugha hizi.

Marejeleo

- Bickmore, L. S. (1989). *Kinyambo Prosody*. Tasinifu ya Uzamivu (Imechapishwa). Chuo Kikuu cha California: Los Angeles.
- Clements, G. N. (1991). Vowel height assimilation in Bantu languages. Katika *Berkeley Linguistic Society* (Kur. 25-64): Special Session on African Language Structures.
- Habwe, J. na P. Karanja (2004). *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili*. Kijabe Street. Nairobi: Phoenix Publishers Ltd.
- Hyman, L. M. (2003). Segmental phonology. Katika Nurse, D. na G. Philippon, (wah.), *The Bantu Languages Routledge Language* (Toleo la 4, Kur. 42 – 59). 11 New Fetter Lane, London: Taylor na Francis Routledge.
- Inkelas, S. (2011). The Interaction Between Morphology and Phonology. Katika Goldsmith, J. A., R. Jason, na Yu. C. L. Alan, (wah.), *The Handbook of Phonological Theory* (Toleo la 2, Kur. 68-102). Garsington Road, Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Katamba, F. na Stonham, J. (2006). *Morphology* (Toleo la 2). Hampshire na New York: Palgrave Macmillan.
- Katamba, F. (1989). *An Introduction to Phonology*. Edinburgh Gate, Harlow: Addison Wesley Longman Limited.

- Kenstowicz, M. J. (1994). *Phonology in Generative Grammar*. Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers.
- Kihore, Y.M., D. P. B. Massamba, na Y. P. Msanjila, (2003). *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu: Sekondari na Vyu*. Dar es Salaam: TUKI.
- Kiparsky, P. (1982). "Lexical Phonology and Morphology". Katika *The Linguistic Society of Korea. Linguistic in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin Publishing Co.
- Kula, N. C. (2002). *The Phonology of Verb Derivation in Bemba*. JK Utrecht, The Netherlands: LOT.
- Massamba, D. P. B. (2011). *Maendeleo katika Nadharia ya Fonolojia*. Dar es Salaam: TUKI.
- Massamba, D. P. B., Y. M. Kihore, na Y. P. Msanjila (2004). *Fonolojia ya Kiswahili Sanifu: Sekondari na Vyu*. Dar es Salaam: TUKI.
- Mgullu, R. S. (1999). *Mtalaa wa Isimu: Fonetiki, Fonolojia na Mofolojia ya Kiswahili*. Nairobi: Longhorn.
- Mohanan, K. P. (1982). *The Theory of Lexical Phonology*. Tasinifu ya Uzamivu (haijchapishwa). M. I. T.
- Nchimbi, F. A (2005). Mchango wa TUKI katika Ukuzaji na Uendelezaji wa Kiswahili Tanzania na Mustakabali wake. Katika *Kiswahili*, Juz. 68
- Ngunga, A. (1997). *Lexical Phonology and Morphology of the Ciyao Verb*. Tasinifu ya Uzamivu (imechapishwa). Berkeley: Chuo Kikuu cha California.
- Rubach, J. (1984). *Cyclic and Lexical Phonology. The Structure of Polish*. Dordrecht: Foris Publications.
- Rugemalira, J. M. (2005). *A Grammar of Runyambo*. LOT Publications Grammar Series 1. Dar es Salaam: LOT Project, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.